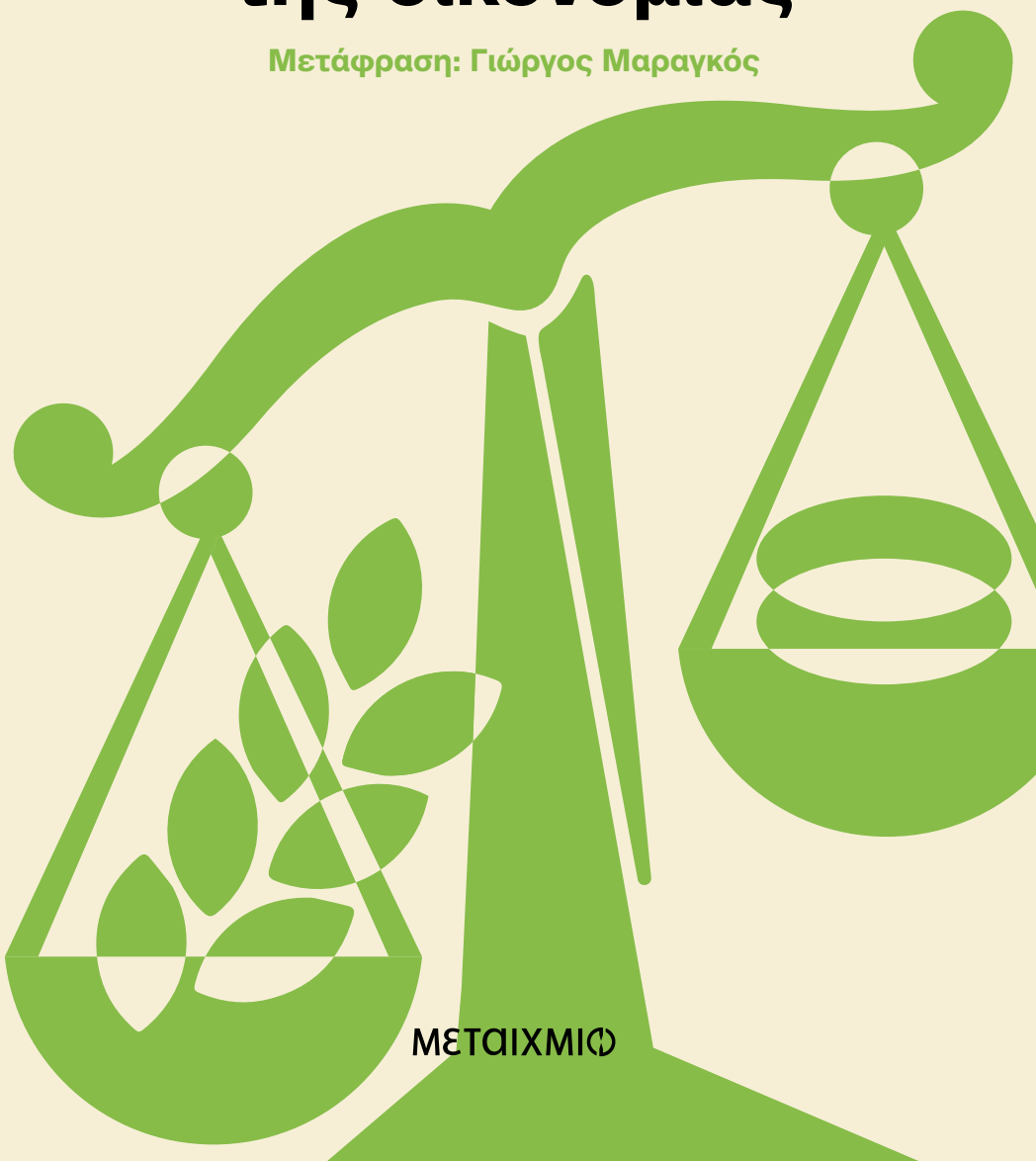

ANDREW LEIGH

Σύντομη ιστορία της οικονομίας

Μετάφραση: Γιώργος Μαραγκός

ΜΕΤΟΙΧΜΙΟ

ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

Πρώτη έκδοση Φεβρουάριος 2025

Τίτλος πρωτοτύπου Andrew Leigh, *The Shortest History of Economics*,
Black Inc., 2024

Επιμέλεια – Διόρθωση τυπογραφικών δοκιμίων Χρίστος Κυθρεώτης
Μακέτα εξωφύλλου Bend Studio

© 2024, Andrew Leigh

© 2024, Εκδόσεις **ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ** (για την ελληνική γλώσσα)

ISBN 978-618-03-4352-6

ΒΟΗΘ. ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΗΣ 84352

Κ.Ε.Π. 6054, Κ.Π. 21269

Κατόπιν συμφωνίας με Black Inc.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε μέσο ή τρόπο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

Ιπποκράτους 118, 114 72 Αθήνα

τηλ.: 211 3003500

metaixmio.gr · metaixmio@metaixmio.gr

Κεντρική διάθεση

Ασκληπιού 18, 106 80 Αθήνα

τηλ.: 210 3647433

Βιβλιοπωλεία ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

- Ασκληπιού 18, 106 80 Αθήνα

τηλ.: 210 3647433

- Πολυχώρος, Ιπποκράτους 118, 114 72 Αθήνα

τηλ.: 211 3003580, fax: 211 3003581

ANDREW LEIGH

ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Γιώργος Μαραγκός

ΜΕΤΑΙΧΜΙΘ

Οι υποσελίδες σημειώσεις ανήκουν στον μεταφραστή.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	9
1. Έξω από την Αφρική και προς τη γεωργία.....	21
2. Το μεγάλο κανάλι, η τυπογραφία και η πανώλη.....	40
3. Η εποχή της ναυσιπλοΐας.....	50
4. Η Βιομηχανική Επανάσταση και ο πλούτος των εθνών.....	63
5. Η άνοδος του εμπορίου, των ταξιδιών και της τεχνολογίας.....	82
6. Τα οικονομικά μοντέλα και το σύγχρονο εργοστάσιο... ..	98
7. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η Μεγάλη Ύφεση.....	110
8. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και το σύστημα Μπρέτον Γουντς.....	126
9. Η ένδοξη τριακονταετία;.....	137
10. Αγορές παντού, παντού αγορές.....	159
11. Στόχευση του πληθωρισμού και ανισότητα.....	168
12. Καυτές αγορές και ακόμα πιο καυτός πλανήτης.....	193

13. Η πανδημία και η συνέχεια	217
14. Οικονομική επιστήμη: Παρελθόν, παρόν και μέλλον ...	231
<i>Ευχαριστίες</i>	247
<i>Σημειώσεις</i>	249
<i>Κατάλογος εικόνων</i>	270

ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΦΡΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣ ΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ

ΟΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΕΞΕΛΙΧΘΗΚΑΝ στις νότιες περιοχές της Αφρικής πριν από περίπου 300.000 χρόνια.¹ Οι αρχαίοι μας πρόγονοι διέθεταν γλώσσα, τέχνη και χορό, μεγάλωναν τα παιδιά τους σε οικογενειακές μονάδες και έλεγαν ο ένας στον άλλο ιστορίες. Πριν από περίπου 65.000 χρόνια επινόησαν τα δόρατα και τα τόξα για το κυνήγι, τις βελόνες για το ράψιμο και τις βάρκες για τα ταξίδια.² Σε αντίθεση με τα προηγούμενα πρωτεύοντα θηλαστικά, η ικανότητα του *Homo sapiens* να αναπτύσσει γλώσσα και αφηρημένη σκέψη τού επέτρεψε να φτάσει στη συλλογική μάθηση: στη δημιουργία μιας κοινής βάσης γνώσης που ξεπερνούσε την ικανότητα οποιουδήποτε ατόμου ξεχωριστά.³ Η ζωή τους όμως παρέμεινε εν γένει νομαδική: κυνηγούσαν ζώα και μάζευαν τους καρπούς από τα τοπικά φυτά, κι έπειτα μετακινούνταν εκεί που υπήρχαν άλλοι πόροι.

Οι πρώτες κοινωνίες διέφεραν ως προς το πώς φρόντιζαν εκείνους που δεν μπορούσαν να εργαστούν. Για ορισμένες προϊστορικές κοινωνίες υπάρχουν στοιχεία που δείχνουν ότι φρόντιζαν τους ηλικιωμένους – έφτιαχναν μπαστούνια για να μπορούν να περπατούν και μασούσαν την τροφή για όσους δεν είχαν πια δόντια. Άλλες κοινωνίες κυνηγών-τροφοσυλλεκτών –ει-

δικά εκείνες που μετακινούνταν σε μεγάλες αποστάσεις- είχαν τη συνήθεια να σκοτώνουν ή να εγκαταλείπουν τους ηλικιωμένους ή τους ανάπηρους, από φόβο μη βάλουν σε κίνδυνο τις προοπτικές ολόκληρης της ομάδας.

Πώς ήταν λοιπόν η ζωή για τους ανθρώπους εκείνης της εποχής; «Τίποτα πιο ευγενές από τον άνθρωπο στην πρωτόγονη κατάσταση του» έγραψε ο Ελβετός φιλόσοφος Ζαν-Ζακ Ρουσό. Ο Άγγλος συνάδελφός του Τόμας Χομπς είχε εντελώς διαφορετική άποψη, δηλώνοντας ότι η ζωή των πρώτων ανθρώπων ήταν «μοναχική, φτωχή, βρομερή, βάρβαρη και σύντομη».

Με τη βοήθεια της ιατροδικαστικής αρχαιολογίας (μερικές φορές την αποκαλούν «CSI της Παλαιολιθικής Εποχής»), σύγχρονοι ερευνητές έχουν καταφέρει να αντλήσουν αρκετές πληροφορίες για τη ζωή εκείνης της εποχής. Υπολογίζουν ότι τα δύο πέμπτα των βρεφών δεν ζούσαν μέχρι τα πρώτα τους γενέθλια. Το προσδόκιμο ζωής ήταν περίπου τριάντα τρία χρόνια.⁴ Η βία ήταν μέρος της καθημερινότητας – είτε προερχόταν από αντιπάλους εντός της φυλής είτε από επιθέσεις γειτονικών ομάδων. Ως και το 15% των ανθρώπων στις νομαδικές κοινωνίες έβρισκε βίαιο θάνατο.⁵ Πριν από την εποχή της γεωργίας, οι περισσότεροι έτρεμαν από το κρύο τον χειμώνα και πήγαιναν για ύπνο με το στομάχι τους να γουργουρίζει. Ο Χομπς είχε δίκιο, όχι ο Ρουσό.

Η μόνιμη εγκατάσταση που συνδεόταν με τη γεωργία δεν εμφανίστηκε σε μία μόνο περιοχή, αλλά μία από τις «πρώτες» ήταν η βορειοδυτική Ινδία. Στην κωμόπολη της Καλιμπανγκάν, περίπου τρεις ώρες με το αυτοκίνητο από τα σύνορα με το Πακιστάν, συναντιούνταν κάποτε δύο ποταμοί. Εκεί βρίσκεται και ένας από

τους σημαντικότερους αρχαιολογικούς χώρους του κόσμου: το αρχαιότερο οργωμένο χωράφι. Τα αυλάκια εδώ είναι οργωμένα τόσο από τα βόρεια προς τα νότια όσο και από τα ανατολικά προς τα δυτικά, κι αυτό δείχνει ότι οι αρχαίοι κάτοικοι της περιοχής έβαζαν δύο διαφορετικά σπαρτά στο ίδιο χωράφι – ίσως δημητριακά και μουστάρδα.⁶

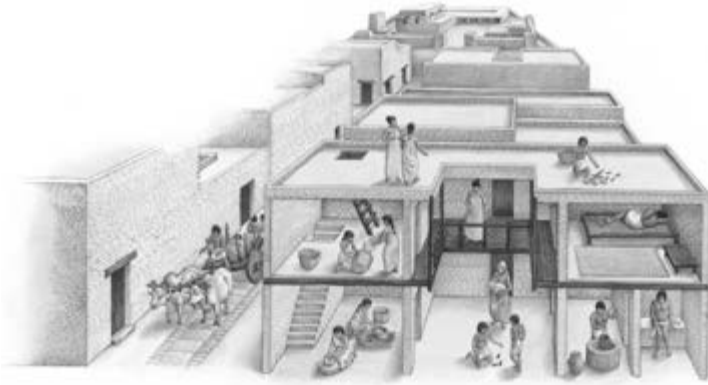
Η Καλιμπανγκάν ήταν μια πόλη με μεγάλη σημασία για τον πολιτισμό της κοιλάδας του Ινδού και άκμασε από το 3300 ως το 1300 π.Χ. Η γεωργία επέτρεψε στους ανθρώπους να εγκατασταθούν μόνιμα σε μια περιοχή και να χτίσουν πιο άνετα σπίτια – ορισμένα μάλιστα είχαν τουαλέτες με καζανάκι. Όσοι τα έχτισαν κατάφεραν να βρουν το ιδανικό μέγεθος του τούβλου: η αναλογία 1:2:4 στις διαστάσεις του τούβλου χρησιμοποιείται ακόμα και σήμερα.⁷ Οι ενήλικες χρησιμοποιούσαν χάλκινα εργαλεία και έπαιζαν παιχνίδια με ζάρια. Οι αρχαιολόγοι έχουν βρει στις ανασκαφές τους παιδικά παιχνίδια όπως σφυρίχτρες και σβούρες. Σε αντίθεση με τη νομαδική ζωή, η μόνιμη εγκατάσταση που ήρθε με τη γεωργία προσέφερε ένα περιβάλλον ευνοϊκό για τη χρήση και την κατασκευή εργαλείων και παιχνιδιών.

Η Γεωργική Επανάσταση ώθησε τους κατοίκους της κοιλάδας του Ινδού να επιδοθούν στο εμπόριο με άλλους πληθυσμούς. Για τη μεταφορά των αγαθών στην ξηρά, έφτιαξαν καρότσια – πιθανότατα η πρώτη περίπτωση χρήσης του τροχού για μεταφορές στην ιστορία. Οι πόλεις τους ήταν χτισμένες σαν σε πλέγμα, όπως και πολλές σημερινές πόλεις. Κατασκεύαζαν βάρκες και έσκαψαν ένα κανάλι. Οι έμποροι της κοιλάδας του Ινδού έφερναν πίσω πρώτες ύλες όπως νεφρίτη από την Κίνα,

κέδρο από τα Ιμαλάια και κύανο από το Αφγανιστάν. Σε αντάλλαγμα, πουλούσαν κοσμήματα, πύλινα αγγεία και μεταλλικά εργαλεία.

Στο ζενίθ του, ο πολιτισμός της κοιλάδας του Ινδού είχε πληθυσμό περίπου πέντε εκατομμυρίων ανθρώπων.⁸ Οι αρχαιολόγοι όμως δεν τον είχαν ανακαλύψει μέχρι και τη δεκαετία του 1920. Σημαντικός λόγος είναι ότι στον πολιτισμό αυτό επικρατούσε σχετική ισότητα. Οι αρχαίοι Αιγύπτιοι έχτισαν τις πυραμίδες, οι αρχαίοι Έλληνες έχτισαν την Ακρόπολη και οι αρχαίοι Ρωμαίοι έχτισαν το Πάνθεον. Τα μεγάλα κτίρια συνήθως ήταν σημάδι μεγάλων διαφορών στον πλούτο και την εξουσία – αυτό που ένας μελετητής αποκάλεσε «μνημειώδες πρόβλημα».⁹ Αντίθετα, στον πολιτισμό της κοιλάδας του Ινδού κατασκευάστηκαν λίγα μνημεία. Για τους κατοίκους της εποχής αυτό λειτουργούσε μια χαρά, είχε όμως ως αποτέλεσμα να μείνουν οι πόλεις της κοιλάδας του Ινδού κρυμμένες για πάνω από 2.000 χρόνια αφότου ξεράθηκαν οι ποταμοί.

Η γεωργία αποτέλεσε κομβικό σημείο για την παγκόσμια οικονομία, καθώς επέτρεψε στις κοινότητες να δημιουργήσουν πλεονάσματα. Με την αποθήκευση τροφίμων, οι άνθρωποι τρέφονταν καλά όλο τον χρόνο. Αποτέλεσε επίσης και μια πρώιμη μορφή ασφάλισης εναντίον του λιμού που θα μπορούσε να επιφέρει η καταστροφή της σοδειάς. Όταν η κατανάλωση είναι λιγότερο ασταθής από τα εισοδήματα, τότε οι οικονομολόγοι κάνουν λόγο για «εξομάλυνση της κατανάλωσης». Η εξομάλυνση της κατανάλωσης εξηγεί γιατί πολλοί άνθρωποι στις σύγχρονες οικονομίες δανείζονται για την αγορά ενός σπιτιού, αποταμιεύουν

Ο πολιτισμός της κοιλάδας του Ινδού δεν κατασκεύασε το είδος εκείνο των μνημείων που σηματοδοτούσε σε άλλους πολιτισμούς τον πλούτο.

για τη συνταξιοδότησή τους και κάνουν ασφάλιση υγείας. Η αβεβαιότητα που μάστιζε τις ζωές των ανθρώπων κατά τους προϊστορικούς χρόνους θα πρέπει να ήταν εξαιρετικά αγχωτική για πολλούς από αυτούς. Ακόμα και σήμερα, οι εργαζόμενοι φτωχοί στις προηγμένες οικονομίες πλήττονται από μεγάλες μηνιαίες διακυμάνσεις του εισοδήματός τους, κάτι που τους προκαλεί τρομερό άγχος και δυσκολεύει τα μελλοντικά τους σχέδια.

Σε ορισμένα μέρη, η τροφή ήταν αρκετά άφθονη ώστε οι κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες να ζουν μια ικανοποιητική ζωή. Στο δυτικό άκρο της ερήμου Καλαχάρι ζει μια ομάδα ανθρώπων που αποκαλούνται !Κουνγκ (το θαυμαστικό προφέρεται σαν πλατάγισμα της γλώσσας). Η περιοχή έχει πολλά μονγκόνγκο, δέντρα με καρπούς πλούσιους σε πρωτεΐνες και λίπος που μπορούν να αποθηκευτούν για μακρά χρονικά διαστήματα. Παραδοσιακά, ο

μέσος !Κουνγκ έτρωγε περίπου 300 τέτοιους μικρούς καρπούς τη μέρα, αντλώντας έτσι το ένα τρίτο των θερμίδων του. Όπως είπε κι ένας !Κουνγκ σε κάποιον επισκέπτη, «Γιατί να καλλιεργούμε οτιδήποτε όταν είναι τόσο πολλά τα μονγκόνγκο στον κόσμο;».¹⁰ Οι !Κουνγκ όμως είναι η εξαίρεση. Στα πιο πολλά μέρη του κόσμου, η γεωργία ήταν αυτή που επέτρεψε στους ανθρώπους να καταναλώνουν περισσότερες θερμίδες και να είναι πιο βέβαιοι για το πού θα έβρισκαν το επόμενο γεύμα τους.

Ο Λεβάντες, που συνορεύει με την ανατολική άκρη της Μεσογείου, ήταν μια περιοχή πολλά υποσχόμενη για τους αγρότες. Μετά το τέλος της τελευταίας Εποχής των Παγετώνων, ο Λεβάντες γνώρισε αρκετές και διαρκείς περιόδους ξηρασίας, που ώθησε τις κοινωνίες να πειραματιστούν με τη γεωργία. Από το 10.000 π.Χ. ως το 8000 π.Χ., οι γεωργοί καλλιέργησαν φυτά, επιλέγοντας εκείνα με τους μεγαλύτερους σπόρους και τη λιγότερο πικρή γεύση. Ο Λεβάντες, τμήμα της ευρύτερης περιοχής που ενίοτε αποκαλείται «εύφορη ημισέληνος», έτυχε να διαθέτει αρκετά είδη φυτών που μπορούσαν να εξημερωθούν (να προσαρμοστούν δηλαδή για ανθρώπινη χρήση). Τα οκτώ αυτά «ιδρυτικά σπαρτά» –δίκοκκο σιτάρι, μονόκοκκο σιτάρι, κριθάρι, αρακάς, φακές, ρόβι, ρεβίθια και λινάρι– ήταν απαραίτητα για την ανάπτυξη της γεωργίας.¹¹ Οι πρώτοι αγρότες επινόησαν επίσης μαχαίρια από πυρόλιθο, αλλά και μυλόπετρες χρήσιμες για τη συγκομιδή και την επεξεργασία των καρπών. Οι κοινωνίες σταμάτησαν πια να είναι νομαδικές κοινότητες και άρχισαν να ιδρύουν οικισμούς που στηρίζονταν στη γεωργία.

Η πλέον σημαντική εφεύρεση για τη γεωργία ήταν το άροτρο.

Το σκάψιμο κάνει πιο εύκολη τη σπορά, φέρνει στην επιφάνεια φρέσκα θρεπτικά συστατικά και θάβει τα ζιζάνια. Οι πρώτοι γεωργοί έσκαβαν με στειλιάρια και φτυάρια: όπως περίπου θα κάνατε κι εσείς σήμερα για να φυτέψετε ζαρζαβατικά στον κήπο σας. Το άροτρο όμως επέτρεψε την αξιοποίηση της ενέργειας των ζώων για το σκάψιμο του εδάφους. Τα πρώτα αιγυπτιακά άροτρα ήταν απλά: επρόκειτο για ένα ξύλο που το τραβούσαν μέσα στο χώμα. Κατά τη διάρκεια των δυναστειών των Τσιν και των Χαν (221 π.Χ. με 220 μ.Χ.), οι Κινέζοι αγρότες επινόησαν ένα άροτρο που γύριζε το χώμα και δημιουργούσε αυλάκια.¹² Οι σταθεροί οικισμοί που βασιζόνταν στη γεωργία ήταν τέσσερις με πέντε φορές πιο παραγωγικοί από τις κοινότητες που βασιζόνταν στην τροφосуλλογή.¹³ Το άροτρο έφερε το τέλος μιας κοινωνίας στην οποία κάθε επάγγελμα είχε στην ουσία ως αντικείμενο την εύρεση τροφής. Και πράγματι, ένας ιστορικός έχει υποστηρίξει ότι το σύνολο του σύγχρονου κόσμου είναι το αποτέλεσμα της εφεύρεσης του αρότρου.¹⁴

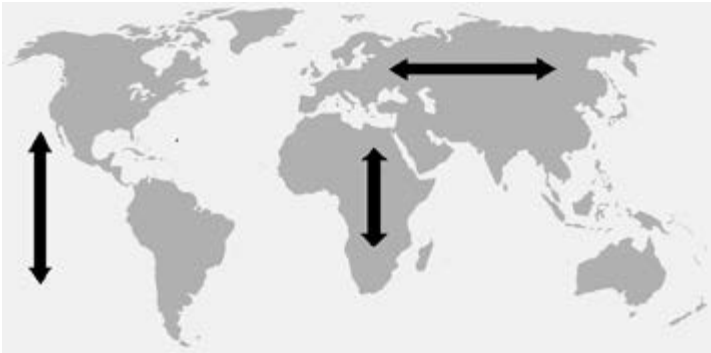
Τα άροτρα μετέβαλαν επίσης και τη δυναμική της εξουσίας. Η γεωργία με το στειλιάρι επιτρέπει τη σχετικά ίση συμμετοχή αντρών και γυναικών, αλλά τα άροτρα απαιτούν σημαντική σωματική δύναμη, είτε για να μπορεί κανείς να τα τραβήξει ο ίδιος είτε για να ελέγξει το ζώο που τα τραβάει. Οπότε το άροτρο μετέτρεψε τη γεωργία σε δραστηριότητα όπου κυριαρχούσαν οι άντρες. Η παρακαταθήκη της τεχνολογίας αυτής έχει περάσει από γενιά σε γενιά.¹⁵ Σε χώρες όπου δεν διαδόθηκε ιδιαίτερα η χρήση του αρότρου (όπως στη Ρουάντα και τη Μαδαγασκάρη), οι νόρμες σε ό,τι αφορά τα φύλα είναι πιο ισότιμες απ' ό,τι σε

χώρες με διαδεδομένη τη χρήση του (όπως στη Μαυριτανία και την Αιθιοπία). Ακόμα και ανάμεσα σε πληθυσμούς μεταναστών που έχουν πρόσφατα μετακινηθεί σε προηγμένες χώρες, όσοι προέρχονται από χώρες όπου είχε διαδοθεί η χρήση του αρότρου είναι λιγότερο πιθανόν να πιστεύουν ότι οι γυναίκες πρέπει να δουλεύουν έξω από το σπίτι.

Ορισμένες περιοχές του κόσμου ήταν πιο ευνοϊκές από άλλες για την ανάπτυξη της γεωργίας. Η Ευρασία έτυχε να διαθέτει είδη φυτών και ζώων αρκετά κατάλληλων για εξημέρωση. Όπως έχουμε δει, τα γηγενή φυτά της Ευρασίας περιλάμβαναν ποικιλίες κριθαριού, σιταριού και οσπρίων που ήταν δυνατόν να αποθηκεύονται για μήνες. Άλλες περιοχές διέθεταν μπανάνες και γλυκοπατάτες που χαλούσαν σε μερικές μέρες. Κάτι παρόμοιο συνέβη και με τα ζώα. Η Ευρασία είχε κατσίκες, πρόβατα και βοοειδή, που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για το κρέας, το γάλα και το δέρμα τους. Αντίθετα, οι ζέβρες στην Αφρική και τα καγκουρό στην Αυστραλία δεν εξημερώνονται και τόσο εύκολα.

Σημασία είχε επίσης και το σχήμα της ηπείρου. Ενώ η Ευρασία είναι πλατιά, η Αφρική και η αμερικανική ήπειρος είναι «ψηλές». Αυτό σημαίνει ότι η εξερεύνηση (και η εκμετάλλευση) της Ευρασίας μπορούσε να γίνει χωρίς να αλλάζει ο πληθυσμός κλιματική ζώνη. Οι εξερευνητές της Ευρασίας, ακολουθώντας πορεία από τα ανατολικά προς τα δυτικά, δεν χρειαζόταν να επινοήσουν νέους τρόπους επιβίωσης σε μη οικεία περιβάλλοντα, ενώ οι γεωργικές τους καινοτομίες μπορούσαν να εξαπλωθούν εύκολα, αφού οι κλιματικές συνθήκες ήταν παρόμοιες. Οι τυχοδιώ-

κτες της Αφρικής και της αμερικανικής ηπείρου, όμως, είχαν πιο κοπαστικό έργο, καθώς ταξίδευαν προς τα βόρεια ή προς τα νότια. Όπως επισημαίνει και ο γεωγράφος Τζάρεντ Ντάιαμοντ, οι αρχικές αυτές συμπώσεις εξηγούν γιατί η Ευρασία αποίκισε τις ηπείρους της Αφρικής, της Αμερικής και της Ωκεανίας, και όχι το αντίστροφο. Επειδή ο πλούτος εντέλει τροφοδότησε και τη στρατιωτική ισχύ, οι μεγαλύτερες γεωργικές επαναστάσεις έθεσαν τα θεμέλια για τη δημιουργία αυτοκρατοριών.

Ήταν πιο εύκολη η μετανάστευση σε παρόμοια κλίματα (ανατολικά με δυτικά) παρά σε ποικίλα κλίματα (βόρεια με νότια).

Θεωρητικά μιλώντας, η Γεωργική Επανάσταση θα μπορούσε να είχε βελτιώσει την κατάσταση όλων των ανθρώπων. Επειδή η γεωργία ήταν πιο αποδοτική από το κυνήγι και τη συλλογή τροφής, δεν ήταν απαραίτητο να εργάζονται όλοι σε μια κοινωνία. Για πρώτη φορά, παρουσιάστηκε η δυνατότητα εξειδίκευσης ορισμένων ως τεχνιτών ή χριστών. Η γεωργία επέτρεψε τη δη-

μιουργία πόλεων, όπου οι άνθρωποι εφεύρισκαν νέα εργαλεία και διεξήγαν εμπόριο σε ακμάζουσες αγορές. Ο πολιτισμός της κοιλάδας του Ινδού ενδεχομένως είναι το καλύτερο ιστορικό παράδειγμα μιας κοινότητας όπου η μόνιμη εγκατάσταση με βάση τη γεωργία οδήγησε σε ευημερία για όλους.

Δυστυχώς, η Γεωργική Επανάσταση δημιούργησε επίσης τη δυνατότητα ανάδειξης όχι και τόσο καλοπροαίρετων ηγεμόνων. Οι κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες βρίσκονταν συνεχώς σε κίνηση, οπότε κανείς δεν μπορούσε να αποκτήσει άξια λόγω περιουσία. Κατ' αντιδιαστολή, η γεωργία παρήγε πλεονάσματα. Κι έτσι ήταν πλέον δυνατόν να πλουτίζουν οι ηγέτες και οι οικογένειές τους, απομυζώντας πόρους από τον πληθυσμό για τη χρηματοδότηση ενός στρατού που είχε σκοπό την καταστολή. Σε πολλές κοινωνίες, οι ηγεμόνες αποκτούσαν την εξουσία διά της βίας και χρησιμοποιούσαν τον φόβο για να ελέγχουν τον πληθυσμό.

Οι κοινωνίες που προέκυψαν από τη Γεωργική Επανάσταση συχνά ήταν ιδιαίτερα ασταθείς. Κατά τα 500 χρόνια της ιστορίας της, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είχε εβδομήντα επτά αυτοκράτορες. Οι μισοί δολοφονήθηκαν, ενώ άλλοι πέθαναν στη μάχη ή αυτοκτόνησαν.¹⁶ Μόλις το ένα τρίτο των Ρωμαίων αυτοκρατόρων πέθανε από φυσικά αίτια. Σε μια ιδιαίτερα βίαιη περίοδο δεκαοκτώ μηνών, ο Νέρωνας αυτοκτόνησε, ο Γάλλβας δολοφονήθηκε, ο Όθων αυτοκτόνησε και ο Βιτέλλιος δολοφονήθηκε. Στο πεδίο της μάχης, ο πόλεμος ενίοτε χαρακτηριζόταν *Bellum Romanum* – μια ολοκληρωτική προσέγγιση του πολέμου, κατά την οποία οι στρατιώτες κατέστρεφαν τα σπαρτά, βίαζαν τις

γυναίκες και υποδούλωναν ή εκτελούσαν τους αιχμαλώτους. Τα θύματα της βίαιης επέκτασης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κάλλιστα μπορεί να προτιμούσαν να μην είχε συμβεί ποτέ η Γεωργική Επανάσταση.

Ένα άλλο απροσδόκητο μειονέκτημα της μόνιμης εγκατάστασης με βάση τη γεωργία ήταν ότι η διατροφή χαρακτηριζόταν συνήθως από μικρότερη ποικιλία. Οι κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες καταλάωναν ένα ευρύ φάσμα από μούρα, καρπούς και ζώα, ενώ όσοι ανήκαν σε γεωργικές κοινότητες συνήθως έπαιρναν τις περισσότερες θερμίδες τους από λίγα αμυλούχα φυτά. Μια μελέτη που βασίστηκε σε λείψανα χρονολογημένα πριν από και μετά τη Γεωργική Επανάσταση εκτιμά ότι το μέσο ύψος των ανθρώπων μειώθηκε κατά περίπου 10 εκατοστά.¹⁷ Ο Χομπς είχε δίκιο όταν έλεγε πως η ζωή στη φυσική κατάσταση ήταν βραχεία, η αρχική επίδραση της γεωργίας όμως ήταν να κάνει τους ανθρώπους πιο βραχείς.

Στην αρχή, η Γεωργική Επανάσταση αύξησε τα ποσοστά υποσιτισμού, πάστωσε τους ανθρώπους σε πόλεις γεμάτες ασθενείες και αύξησε την ανισότητα. Βοήθησε όμως και να ξεχωρίσουν οι πρωτοπόροι που εντέλει έθεσαν τα θεμέλια για μια ζωή με μεγαλύτερη διάρκεια και καλύτερη ποιότητα σε σχέση με τη ζωή κατά τη Λίθινη Εποχή.¹⁸ Όπως ακριβώς η γεωργία δημιούργησε τις δυνατότητες για την ανάδειξη απρόβλεπτων δικτατόρων, έτσι δημιούργησε και ένα περιβάλλον όπου οι άνθρωποι μπορούσαν να σκέφτονται πώς να βελτιώσουν τόσο τους ίδιους όσο και τον κόσμο γύρω τους.

Μια ελίτ διανοούμενων είχε τον χρόνο να επεξεργάζεται ιδέες,

να φτιάχνει μοντέλα και να αναπτύσσει νέους τρόπους αλληλεπίδρασης με τον κόσμο. Η αρχαία Μεσοποταμία έκανε άλματα στα μαθηματικά, τη χαρτογράφηση, τη γραφή και τη ναυσιπλοΐα. Η αρχαία Αίγυπτος καινοτόμησε στον χώρο της τέχνης, της γραφής και της αρχιτεκτονικής. Ο πολιτισμός των Μάγια έκανε ανακαλύψεις στην αστρονομία και την τήρηση αρχείων. Οι αρχαίοι Έλληνες είχαν να παρουσιάσουν επιτεύγματα στην επιστήμη, την τεχνολογία, τη λογοτεχνία και τη δημοκρατία. Υπήρχε μάλιστα κι ένα πρώιμο κράτος πρόνοιας. Από το 98 ως το 272 μ.Χ., στη Ρώμη ίσχυε ένα πρόγραμμα που αποκαλούνταν *alimenta* και αναλάμβανε τη διατροφή και τη μόρφωση των ορφανών και των φτωχών παιδιών. Κάλυπτε όμως μόνο ένα μικρό ποσοστό όσων το χρειάζονταν, και μάλιστα το διέκοψε τελικά ο αυτοκράτορας Αυρηλιανός.

Μεγάλη είναι η ποικιλία των κατευθύνσεων προς τις οποίες οι διάφορες κοινωνίες διοχέτευαν τις πνευματικές τους δυνάμεις. Η κατασκευή της Μεγάλης Πυραμίδας της Γκίζας, το 2600 π.Χ. περίπου, προϋπέθετε τη χρήση της τριγωνομετρίας και τη γνώση του πυθαγόρειου θεωρήματος. Επί 3.800 χρόνια παρέμεινε το ψηλότερο κτίριο στον κόσμο. Κι όμως, οι αρχαίοι Αιγύπτιοι δεν εφνύραν τον τροχό – βασίζονταν αντίθετα σε δεκάδες χιλιάδες εργάτες που μετέφεραν πέτρινους όγκους από τα ορυχεία πάνω σε έλκηθρα. Οι ηγεμόνες της αρχαίας Ρώμης έτισαν υδαταγωγούς και πανέμορφα κτίρια με ψηλούς θόλους. Αλλά δεν υιοθέτησαν ευρέως ούτε τον νερόμυλο ούτε τον ανεμόμυλο, και μόνο μετά την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας άρχισαν να επικρατούν σε όλη την Ευρώπη οι νερόμυλοι.¹⁹

ΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Κατά την κλασική Αρχαιότητα γεννήθηκαν οι τρεις αβρααμικές θρησκείες: ο Ιουδαϊσμός, ο Χριστιανισμός και ο Ισλαμισμός. Ένας λόγος για την ανάδυσή τους μπορεί να εντοπιστεί σε ένα βασικό μάθημα της οικονομικής επιστήμης: ο ανταγωνισμός ωφελεί τους καταναλωτές, ενθαρρύνοντας περισσότερη καινοτομία. Δεν αποτελεί σύμπτωση λοιπόν ότι οι θρησκείες αυτές προέκυψαν σε μια εποχή έντονου θρησκευτικού ανταγωνισμού.

Οι ίδιες δυνάμεις διαμορφώνουν τη θρησκεία και στη σύγχρονη εποχή. Τα ποσοστά παρακολούθησης της θείας λειτουργίας είναι μεγαλύτερα στη Βόρεια Αμερική (με τον έντονο ανταγωνισμό ανάμεσα στα δόγματα) σε σύγκριση με τις σκανδιναβικές χώρες (όπου οι εκκλησίες συχνά έχουν μονοπώλιο που τους έχει παραχωρηθεί από την κυβέρνηση). Έχοντας παρατηρήσει τη σχέση ανάμεσα στην ποικιλομορφία και την πίστη, ο πρώην πρόεδρος των ΗΠΑ Τόμας Τζέφερσον αστειεύτηκε λέγοντας ότι, σε ό,τι αφορά τη θρησκεία, το αξίωμα θα πρέπει να είναι «Δικασμένοι αντέχουμε, ενωμένοι καταρρέουμε».²⁰

Στο θέμα της θρησκείας, ο ανταγωνισμός δίνει ώθηση στη συμμετοχή.

Οι οικονομολόγοι έχουν παρατηρήσει επίσης πως οι αυστηρές επιταγές πολλών θρησκειών –που περιλαμβάνουν περιορισμούς στην τροφή, την ένδυση και τις κοινωνικές συναναστροφές– έχουν κι αυτές οικονομικούς σκοπούς. Χωρίς τέτοιους κανόνες, θα ήταν εύκολο να παρεμφερθεί στην ομάδα κάποιος που προέρχεται απέξω και να απολαύσει τα οφέλη χωρίς να επωμιστεί το κόστος. Πέντε στους έξι ανθρώπους στον κόσμο σήμερα είναι θρήσκοι.²¹ Κατά τη διάρκεια της ζωής τους, οι άνθρωποι έχουν την τάση να γίνονται λιγότερο πιστοί, αλλά επειδή οι θρήσκοι γονείς γεννούν περισσότερα παιδιά, προβλέπεται ότι κατά τις επόμενες δεκαετίες ο κόσμος θα γίνει ακόμα πιο θρήσκος. Οι μετριοπαθείς θεολογικά θρησκείες εμφανίζουν συνήθως τις περισσότερες απώλειες μελών, ενώ οι θεολογικά συντηρητικές θρησκείες παρουσιάζουν συνήθως μεγαλύτερη γεννητικότητα. Επομένως, οι θρησκείες με τα αυστηρότερα δόγματα αυξάνουν σε μεγαλύτερο βαθμό τους πιστούς τους.

Γιατί οι σημαντικοί στοχαστές της εποχής δεν έδιναν μεγαλύτερη σημασία σε επινοήσεις που θα βοηθούσαν τους εργαζομένους; Την απάντηση τη δίνει η οικονομική επιστήμη. Όταν το κόστος της εργασίας είναι χαμηλό, είναι μικρότερο το κίνητρο να γίνουν επενδύσεις σε τεχνολογίες που κάνουν πιο αποδοτικούς τους εργαζομένους. Στη σύγχρονη εποχή, τα εστιατόρια στην Ευρώπη επένδυσαν σε ηλεκτρονικά συστήματα παραγγελιών πριν από τα εστιατόρια στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ο λόγος ήταν απλός: η πρόσληψη προσωπικού ήταν πιο ακριβή στην Ευρώπη, οπότε και οι εταιρείες είχαν κίνητρο να γίνουν όσο το δυνατόν πιο παραγωγικές.

Κατά παρόμοιο τρόπο, όταν οι πρωτοπόροι της αρχαίας Αιγύπτου και της αρχαίας Ρώμης προσπαθούσαν να εντοπίσουν τα πλέον κατεπείγοντα τεχνολογικά προβλήματα, ζούσαν σε κοινωνίες όπου μεγάλο μέρος των εργασιών γινόταν από δούλους. Καθώς ήταν τόσοι οι υποδουλωμένοι, η άρχουσα τάξη δεν έδειξε και μεγάλο ενδιαφέρον να αυξήσει την παραγωγικότητά τους. Η δουλεία στον αρχαίο κόσμο δεν ήταν απλώς πθικά εσφαλμένη – εξασθένιζε επίσης τα κίνητρα για αυξημένη παραγωγικότητα.

Παρόμοια προβλήματα προέκυψαν και στην αρχαία Κίνα, όπου η αφθονία των εργατών εξάλειψε τα κίνητρα για νέες καινοτομίες. Οι Κινέζοι ήταν πολύ πιο προηγμένοι σε σύγκριση με τους Ευρωπαίους στην παρασκευή μεταξιού, την παραγωγή αντικειμένων από χαλκό και χάλυβα και τη χρήση του χαρτιού για γραφή. Η μαγνητική πυξίδα εφευρέθηκε στην Κίνα ανάμεσα στον τέταρτο και τον δεύτερο αιώνα π.Χ. Κι όμως, οι εφευρέσεις αυτές δεν μεταμόρφωσαν την οικονομία με τρόπους ενδεχομέ-

ως αναμενόμενους. Στην αρχαία Κίνα, οι αριστοκράτες κυριαρχούσαν στην άρχουσα ελίτ, και ανάμεσά τους επικρατούσε αποστροφή για τους εμπόρους και το εμπόριο. Ως εκ τούτου, οι καινοτομίες στη μεταλλουργία αφορούσαν κυρίως όπλα και έργα τέχνης, όχι πρακτικά εργαλεία.²² Η εφεύρεση της πυξίδας δεν μετέτρεψε την Κίνα σε κορυφαία ναυτική δύναμη. Η οικονομική επιτυχία δεν απαιτεί απλώς εφευρέσεις. Για να μπορούν αυτές να αλλάξουν τις ζωές των ανθρώπων, χρειάζονται επίσης οι κατάλληλοι θεσμοί.

Μια εφεύρεση που εμφανίστηκε σε πολλές αρχαίες κοινωνίες ήταν το χρήμα. Το χρήμα έχει τρεις ιδιότητες. Πρώτον, είναι μονάδα υπολογισμού, καθώς παρέχει μια κοινή γλώσσα στην οποία εκφράζονται οι αξίες διαφορετικών αντικειμένων. Αντί να λέμε ότι δύο αγελάδες αξίζουν όσο ένα τσεκούρι, μπορούμε να λέμε ότι και τα δύο αξίζουν ένα ασημένιο νόμισμα. Δεύτερον, είναι αποθήκη αξίας, καθώς επιτρέπει στον πλούτο να διατηρείται σε μορφή που δεν σαπίζει ή πεθαίνει. Τρίτον, είναι μέσο ανταλλαγής, αφού απλοποιεί το εμπόριο ανάμεσα σε ανθρώπους που ίσως θέλουν να αγοράσουν δύο αγελάδες αλλά δεν έχουν να προσφέρουν ένα τσεκούρι ως αντάλλαγμα.

Τα χρήματα εμφανίστηκαν σε διάφορες μορφές. Στην αρχαία Ελλάδα, για πρώτη φορά κόπηκαν νομίσματα ανάμεσα στο 700 και το 600 π.Χ. και πήραν την ονομασία *δραχμή*, που σήμαινε κρατάω στη χούφτα μου.²³ Στους αρχαίους Ολυμπιακούς Αγώνες, οι νικητές λάμβαναν βραβεία ως και 1.000 δραχμές, όχι μόνο ένα στεφάνι ελιάς.²⁴ Οι Ρωμαίοι άργησαν κάπως να αποκτήσουν νόμισμα, αλλά όταν ξεκίνησαν να παρασκευάζουν αση-

μένια νομίσματα, το 269 π.Χ., κοντά στον ναό της Ήρας της Μονήρου [Juno Moneta], ορισμένα είχαν γραμμένη πάνω τη λέξη «Moneta», που στη συνέχεια μετατράπηκε στο αγγλοσαξονικό «money», δηλαδή χρήματα.

Τα νομίσματα αποτελούσαν έναν απλό τρόπο να πληρώνει κανείς για τις καθημερινές αγορές του. Τα νομίσματα έμπαιναν σε πουγκί στα ταξίδια. Ήταν απαραίτητα σε μια τόσο εκτεταμένη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Ορισμένες φορές, οι κάτοικοί της μάθαιναν πως είχαν νέο αυτοκράτορα βλέποντας την εικόνα του στο νόμισμα.

Τα νομίσματα όμως δεν είναι η μόνη δυνατή μορφή χρήματος. Στα νησιά Γιαπ της Μικρονησίας, ως χρήματα χρησιμοποιούνταν πέτρινα αγάλματα. Η μεγαλύτερη από τις πέτρες αυτές είχε διάμετρο 3,6 μέτρα. Δεν μετακινούνταν όταν άλλαζε ο ιδιοκτήτης – οι κάτοικοι των νησιών απλώς άφηναν την πέτρα στη θέση της και όλοι στην κοινότητα σημείωναν ποιος ήταν ο νέος ιδιοκτήτης. Από την άλλη, τα μεγάλα αυτά αγάλματα δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στο εμπόριο – αλλά κάτι τέτοιο δεν είναι όσο ασυνήθιστο ακούγεται. Στους σύγχρονους καιρούς, οι κεντρικές τράπεζες έχουν χρυσό στα θησαυροφυλάκιά τους. Όταν πουλιέται ο χρυσός, η αλλαγή συνήθως απλώς καταγράφεται σε ένα ηλεκτρονικό αρχείο και ο πραγματικός χρυσός δεν μετακινείται καθόλου. Θα το εκτιμούσαν αυτό οι κάτοικοι των Γιαπ.

Είτε είχαν τη μορφή γλυπτών είτε νομισμάτων, ένα κοινό χαρακτηριστικό των χρημάτων εκείνης της εποχής ήταν ότι διέθεταν εγγενή αξία. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι έμποροι έδιναν

Χαραγμένες πέτρες από ασβεστόλιθο στα νησιά Γιαπ.

υποσχετικές σε άλλους εμπόρους, αλλά τα χρήματα φτιάχνονταν από κάτι πολύτιμο. Αυτό θα άλλαζε γύρω στο 1000, όταν η κινεζική κυβέρνηση έγινε η πρώτη στον κόσμο που εξέδωσε χαρτονομίσματα – κομμάτια χαρτί που, χωρίς να έχουν τα ίδια εγγενή αξία, αντιπροσώπευαν την υπόσχεση της αξίας.

Μια άλλη πτυχή της οικονομικής ανάπτυξης ήταν η αύξηση του εμπορικού όγκου ανάμεσα στις διάφορες περιοχές. Όπως έχουμε δει στην περίπτωση του πολιτισμού της κοιλάδας του Ινδού, η εξειδίκευση εντός μιας κοινωνίας οδηγούσε στην παραγωγή νέων αγαθών, όπως είναι τα ρούχα και τα εργαλεία. Αυτό με τη σειρά του οδήγησε σε μια εξειδίκευση *ανάμεσα* στις κοινωνίες, που είναι και η βάση του εμπορίου. Όταν μια κοινωνία υπερέχει συγκριτικά στην παραγωγή ενός προϊόντος ή μιας υπηρεσίας, τότε μπορεί δυναμικά να επωφεληθεί από το εμπόριο.

Για μισό λεπτό, γιατί έγραψα «υπερέχει συγκριτικά» και όχι απλώς «υπερέχει»; Για να το καταλάβουμε αυτό, πρέπει να πάμε πίσω στην εξειδίκευση του εργατικού δυναμικού. Ας υποθέσουμε ότι η καλύτερη αγγειοπλάστρια στο χωριό είναι επίσης και η καλύτερη αρτοποιός. Ας φανταστούμε τώρα ότι είναι δέκα φορές καλύτερη από τον δεύτερο στην αγγειοπλαστική, αλλά μόνο δυο φορές καλύτερη στην αρτοποιία. Στο εν λόγω παράδειγμα, η παραγωγή της κοινότητας θα είναι η καλύτερη δυνατή αν η συγκεκριμένη γυναίκα περνά όλο τον χρόνο της φτιάχνοντας αγγεία και αγοράζει το ψωμί της από κάποιον άλλο.

Αυτό που ισχύει για την εξαιρετική μας αγγειοπλάστρια ισχύει και για τις χώρες, τις πόλεις και τις περιφέρειες. Πείτε πως η αρχαία Κίνα παρήγε και μετάξι και χρυσό με μικρότερο κόστος απ' ό,τι η αρχαία Ρώμη, καθώς και ότι οι Κινέζοι ήταν δέκα φορές πιο αποδοτικοί στην παραγωγή μεταξιού και μόνο δυο φορές πιο αποδοτικοί στην εξόρυξη χρυσού. Στην περίπτωση αυτή, ίσως θα ήταν πιο λογικό για την Κίνα να εξαγει μετάξι και να εισάγει χρυσό. Το εμπόριο κατά μήκος του Δρόμου του Μεταξιού εξαρτιόταν μόνο από το συγκριτικό πλεονέκτημα, όχι από το απόλυτο πλεονέκτημα. Ακόμα και μια χώρα που παράγει τα πάντα πιο αποδοτικά από τους γείτονές της μπορεί να έχει όφελος από το εμπόριο.

Υπάρχει όμως λόγος που ακόμα και οι σύγχρονες κοινωνίες δεν εισάγουν βαριά προϊόντα χαμηλής αξίας, όπως το χαλίκι. Όταν το κόστος της μεταφοράς είναι υψηλό σε σχέση με την αξία των προϊόντων που μετακινούνται, το εμπόριο γίνεται αντιοικονομικό. Ακόμα και μετά την εφεύρεση του τροχού, εξαιτίας της

κακής ποιότητας των περισσότερων δρόμων ήταν συνήθως πιο εύκολο να δένεις τα φορτία στις πλάτες αλόγων και καμπλών παρά να τα μεταφέρεις με καρότσια. Κατά συνέπεια, το μεγαλύτερο μέρος του χερσαίου εμπορίου περιοριζόταν σε προϊόντα όπως το κρασί, το ελαιόλαδο, τα πολύτιμα πετράδια, τα πολύτιμα μέταλλα και τα σπάνια μπαχαρικά. Γύρω στο 300 μ.Χ., η τιμή του σιταριού που χωρούσε σε μια άμαξα διπλασιαζόταν αν μεταφερόταν 500 χιλιόμετρα μακριά.²⁵

Το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της επιστήμης που διαμορφώνει τον κόσμο μας

Στο βιβλίο αυτό, ο διακεκριμένος οικονομολόγος Andrew Leigh δεν αφηγείται απλώς την ιστορία της οικονομίας ανά τους αιώνες και τις ηπείρους. Αποκαλύπτει τις οικονομικές δυνάμεις που κρύβονται πίσω από τον πόλεμο, τις καινοτομίες, τις κοινωνικές αλλαγές, εξηγεί πώς εμφανίστηκαν το σύστημα της αγοράς και ο καπιταλισμός, ενώ παρουσιάζει τις βασικές ιδέες και τα πρόσωπα που καθόρισαν τον οικονομικό κλάδο.

Ταυτόχρονα, εστιάζει σε ενδιαφέροντα θέματα, όπως στη σχέση διάφορων ασθενειών με την εξάπλωση της αποικιοκρατίας, στην προέλευση του επιτραπέζιου Μονόπολη, στους λόγους που οι ουρανοξύστες εμφανίστηκαν πρώτα στις Ηνωμένες Πολιτείες, για να καταλήξει πως, από την παιδεία ως την επιχειρηματικότητα, από την κοινωνικοποίηση μέχρι τη χρηματαγορά, η οικονομική επιστήμη μπορεί να μας βοηθήσει να ζήσουμε μια καλύτερη ζωή.

*Αν θέλετε να διαβάσετε ένα και μόνο βιβλίο
για τα οικονομικά, τότε σας προτείνω αυτό το σαφές,
διδασκαλικό και εξαιρετικό (και σύντομο)
βιβλίο του Andrew Leigh.*

Claudia Goldin, Νόμπελ Οικονομίας 2023

ISBN: 978-618-03-4352-6

9 786180 343526

ΒΟΗΘ. ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΗΣ 84352

metaixmio.gr

ΔΙΑΘΕΣΙΜΟ
ΚΑΙ ΣΕ
e-book